

TRŽIŠNA STRUKTURA I NESTAŠICE MLEKA U SRBIJI

Božo Drašković, Ivan Stošić, Zoran Rajković¹

Apstrakt: Osnovni cilj rada je identifikovanje ključnih uzroka koji su doveli do nestašice mleka na tržištu Srbije u drugoj polovini 2010. godine. U procesu tranzicije, koja u Srbiji traje već 20 godina, dovršen je proces privatizacije prerađivača mleka, društvenih mlekara. Sektor proizvodnje svežeg mleka je u najvećem delu uvek bio u većinskom privatnom vlasništvu, a i velike društvene farme su uglavnom privatizovane sa izuzetkom nekoliko farmi (npr. farme PKB-a) koje su trenutno u državnom vlasništvu. Tržište mleka u Srbiji karakteriše sektor primarne proizvodnje koji je izrazito konkurentan i sektor industrijske prerade koji je, zbog postojanja jednog dominantnog prerađivača (mlekare u sastavu investicionog fonda Salford), u velikoj meri koncentrisan. U radu se posebno analizira uticaj državne politike podsticaja proizvodnje svežeg mleka i mere koje se preduzimaju da se reši problem nestašica. Glavni zaključak rada je da je na tržištu mleka u Srbiji došlo do značajne koncentracije vlasništva u sektoru industrijske prerade, koji nameće uslove otkupa mleka i dominira tržištem finalne prerade, a da istovremeno država vodi nedoslednu politiku podsticaja proizvodnje i očuvanja konkurencije (smanjuje premije, ne interveniše u uslovima povećane ili smanjene proizvodnje mleka ili sirovina za ishranu stoke, ne čini dovoljno da suzbije monopol).

Ključne reči: sveže mleko, konkurencija, elastičnost ponude i tražnje, monopoli, tržišna neravnoteža, rast cena.

Uvod

Predmet ovog rada je analiza uzroka nestašice mleka u Srbiji koja je nastala u drugoj polovini 2010 godine. Cilj analize je da se utvrde glavni uzroci, odnosno kako je to moguće da u zemlji sa visokim agrarnim potencijalom i u uslovima slobodnog tržišta, dođe do toga da na tržištu nema dovoljno jednog od osnovnih artikala koji se koriste u ishrani stanovništva. U postupku analize korišćeni su statistički podaci o kretanju broja grla muznih krava i proizvodnji svežeg mleka

¹ Dr Božo Drašković, naučni saradnik, bozo.draskovic@ien.bg.ac.rs; Dr Ivan Stošić, naučni saradnik, ivan.stosic@ien.bg.ac.rs; Mr Zoran Rajković, istraživač saradnik, zoran.rajkovic@ien.bg.ac.rs; Institut ekonomskih nauka, Zmaj Jovina 12, Beograd, 011/2624-358.

u periodu od poslednjih 19 godina, podaci o otkupu svežeg mleka, kretanju otkupnih cena, kao i podaci iz istraživanja koje je sprovedeno na uzorku od 95 proizvođača svežeg mleka (farmera) i 18 prerađivača mleka – mlekara sa područja cele Srbije bez KiM.

Ekonomska politika koja je vođena u Srbiji u poslednjoj deceniji u mnogim sektorima, posebno u nekim sektorima primarne poljoprivredne proizvodnje i agroindustrije, pokazuje se neuspešnom. U slučaju proizvodnje mleka, jedne od osnovnih životnih namirnica, poželjna ekonomska politika bi bila ona koja bi uticala na stabilno povećavanje proizvodnje svežeg kravljeg mleka na sitnim i krupnim poljoprivrednim posedima u Srbiji uz doslednu politiku subvencija u poljoprivredi i podsticanje razvoja konkurentnih novih prerađivačkih kapaciteta. Ekonomska politika u ovoj oblasti nije vođena u pravcu ublažavanja oštrih tržišnih kolebanja cena inputa za proizvodnju svežeg mleka (prvenstveno kukuruza) i cena otkupa svežeg mleka.

Ciklična kretanja ponude i tražnje za agrarnim proizvodima odavno je empirijski uočena i teorijski uobličena u ekonomskoj nauci. Alfred Marshall, britanski ekonomista² je još krajem XIX veka uočio problem tržišne neravnoteže koja se povremeno pojavi na primeru ciklusa proizvodnje svinja i kukuruza, a koji je definisao ovako: (Joseph Schumpeter, Povijest ekonomske analize, Tom 2, Informator Zagreb 1975, strana 978 ..., „ako svi farmeri pod uticajem povoljnog odnosa između cena svinja (svinjetine) i troškova njihovog tovljenja (cene kukuruza) u otprilike isto vreme odluče da će povećati proizvodnju svinja i, kao što će to biti slučaj u ovom primeru, ako se svi oni otprilike u isto vreme pojave sa povećanom ponudom svinja, to može prouzrokovati nagli pad cena svinjetine (a takođe porast cena kukuruza), što bi moglo navesti većinu farmera da smanje proizvodnju; to bi opet stvorilo povoljne uslove koji bi ponovo vodili do novog povećanja proizvodnje svinja.“).

Nešto slično se događa sa ciklusom uzgoja krava i proizvodnje mleka u Srbiji od 2008. godine pa do današnjih dana. Naime, Država je smanjivala stimulacije za proizvodnju svežeg mleka, otkupne cene svežeg mleka su istovremeno padale i ova dva faktora su dovela do pada proizvodnje i smanjene ponude svežeg mleka na tržištu.

Uzročnik nestašica na tržištu, u ovom slučaju svežeg mleka, ne mora se nalaziti u nedostatku raspoloživih resursa. Problem, najčešće, u našim uslovima leži u nedovoljnom i pogrešno podsticanom korišćenju resursa. Ciklična kretanja u pojedinim granama, naročito u poljoprivredi, usled delovanja tržišnih zakonitosti koje podstiču učesnike na tržištu za maksimiziranje profita, kao i

² A.Marshall (1842-1924), profesor ekonomije na Kenbridžu od 1885 do 1908. godine.

usled pogrešno vođene ekonomske politike, prouzrokuju nestašice dobara. Nedovoljna ponuda dobara, u ovom slučaju svežeg mleka u Srbiji manifestovala se u drugoj polovini 2010. godine. Inicijalni uzročnici za generisanje sadašnje nestašice, kako smo već napomenuli, počinju da se manifestuju u 2008 godini. Vlada i posebno Ministarstvo poljoprivrede kao glavni uzrok nestašice mleka vidi u postojanju monopola u sektoru prerade mleka. Postavlja se pitanje da li je postojanje jednog od dominantnijih učesnika na tržištu prerade sirovog mleka (mlekara u sastavu korporacije DFG) jedini uzročnik nedovoljne tržišne ponude. U ovom radu smo pokušali da ukažemo i na greške u ekonomskoj politici podsticaja uzgoja krava za mužu i uticaja otkupnih cena svežeg mleka na aktuelna tržišna kretanja. Dakle, analizirali smo ključne kvantitativne pokazatelje – kretanje broja krava za period od 19 godina, kretanje otkupnih cena sirovog kravljeg mleka i kretanje premija za proizvodnju mleka u periodu od poslednjih pet godina.

Na početku 2000-tih ekonomska politika države u ovoj oblasti bila je koncentrisana u pravcu podrške ukрупnjavanju sektora prerade mleka kroz proces privatizacije društvenih mlekara i njihove vlasničke koncentracije. Na drugoj strani, poslednjih 5 godina ove dekade karakteriše konstantno smanjenje stimulacija za proizvodnju sirovog kravljeg mleka, uz isključivanje sitnih seljačkih gazdinstava i velikih privatnih proizvođača iz stimulacione šeme. Očigledno da su se kreatori ekonomske politike u ovoj oblasti nadali da će tržište dovesti u savršenu ravnotežu, kako proizvodnju svežeg mleka, tako i ponudu prerađenog mleka i to po optimalnim, društveno prihvatljivim cenama za veliku većinu stanovnika Srbije. Međutim, aktuelna situacija pokazuje da to tržište i u zemlji, koja ima sasvim povoljne prirodne uslove za razvoj stočarske proizvodnje, nije u stanju samo po sebi da obezbedi. Nedovoljna ponuda svežeg mleka prouzrokovana je smanjenjem proizvodnje zbog pada otkupne cene mleka, a što je dovelo do smanjenja stočnog fonda i odustajanja dela proizvođača od predaje mleka mlekarama.

Tržište u uslovima potpune konkurencije deluje tako da izjednačava ponudu i tražnju i vrši uravnoteženje cena. Cene prerađenog mleka i proizvoda od mleka se formiraju slobodno i u uslovima nestašice proizvođači mogu povećati cene tako da zadovolje tražnju samo onih kupaca koji poseduju veću kupovnu moć. Prema tome, tržišna ravnoteža može biti uspostavljena i na nižem obimu ponude, te se time uklanja i nestašica, ali veliki deo stanovništva zbog slabe kupovne moći ne može zadovoljiti potrebe za ovom važnom životnom namirnicom. Dakle, trenutna ravnoteža na tržištu se može postići i pri smanjenim količinama povećavanjem cena finalnih proizvoda. Pri tome nivo otkupnih cena sirovog kravljeg mleka može ostati nepromenjen, što bi dugoročno dovelo do daljeg pada količina koje se nude u otkupu i potrebe da još više rastu cene proizvoda prerade mleka. Dakle, kompanije koje se bave

preradom mleka mogu ostvarivati isti i čak i veći nivo profita uz niži kvantitet proizvodnje, naravno dok ne budu prinuđene da zbog velikog pada primarne proizvodnje povećaju otkupne cene mleka. U ovoj igri otkupnih i cena prerade mleka stradaće najpre mali proizvođači koji se bave preradom mleka i koncentracija na sektoru prerade će se još više povećati. Moguće je problem nestašice mleka rešiti i povećanjem uvoza, sa svim negativnim posledicama po ekonomiju Srbije, koje se manifestuju posebno u nekorišćenju sopstvenih primarnih poljoprivrednih resursa i odlivu deviza. Dugoročno gledano jedini ispravni pristup je povećanje korišćenja domaćih poljoprivrednih resursa, povećanjem stimulacija za poljoprivredu i ograničavanje monopola u sektoru prerade mleka.

Tržište otkupa kravljeg mleka u Srbiji

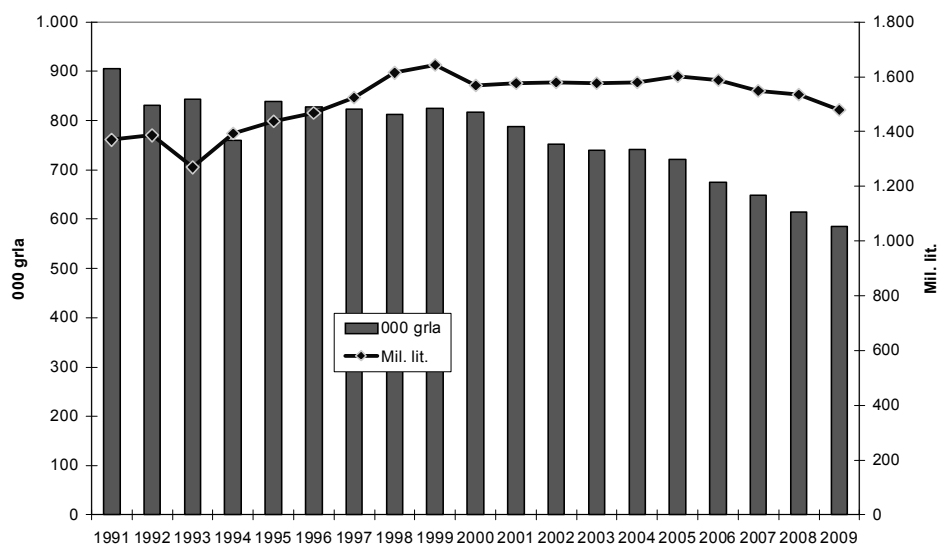
Da bi što detaljnije analizirali stanje na tržištu otkupa mleka u Srbiji uzeli smo period od čak 19 poslednjih godina. Podaci o kretanju broja krava, proizvodnji i otkupu mleka za period od 1991 do 2009. godine dati su u tabeli 1. i na grafikonu 1.

Tabela 1: Broj grla, proizvodnja i otkup mleka

Godina	000 grla	Index	Proizvodnja (Mil. lit.)	Index	Otkup (Mil. lit)	Potrošnja mleka u industriji (Mil. lit.)
1991	906	100	1.369	100	-	-
1992	831	92	1.386	101	-	-
1993	844	93	1.269	93	-	-
1994	760	84	1.392	102	-	-
1995	838	92	1.437	105	-	-
1996	828	91	1.469	107	-	-
1997	823	91	1.524	111	331	-
1998	812	90	1.614	118	357	-
1999	825	91	1.644	120	341	-
2000	817	90	1.567	114	344	-
2001	787	87	1.576	115	353	-
2002	752	83	1.580	115	402	-
2003	740	82	1.577	115	406	-
2004	742	82	1.579	115	426	557
2005	721	80	1.602	117	583	604
2006	674	74	1.587	116	672	582
2007	648	72	1.549	113	641	524
2008	614	68	1.534	112	717	909
2009	585	65	1.478	108	723	-

Izvor podataka: Republički zavod za statistiku.

Grafikon 1: Broj krava i proizvodnja mleka

Broj grla u posmatranom periodu se smanjio sa 906 hiljada iz 1991. godine na 585 hiljada u 2009. godini, odnosno za čitavih 35 indeksnih poena. Dosta veliki pad broja grla nije se negativno odrazio na pad proizvodnje mleka, što znači da je rasni sastav krava pretrpeo velike promene u posmatranom periodu i većina odgajivača sada poseduje grla više mlečnosti. To se posebno uočava prema prosečnoj proizvodnji mleka po grlu koja je 1991. godine iznosila 1.511 litara godišnje, da bi porasla u 2009. godini na 2.526 litara godišnje po grlu.

Proizvodnja sirovog mleka u Srbiji je beležila konstantan rast u periodu od 1991 pa sve do 1999. godine (sa izuzetkom hiperinflatorne 1993. godine). Zanimljivo je da je 1999. godine (ratne godine) postignuta rekordna godišnja proizvodnja u čitavom posmatranom periodu. Nakon pada 2000. godine proizvodnja raste i ostaje na približno istom nivou sve do 2006. godine, a onda počinje da opada da bi u 2009. godini zabeležena najniža proizvodnja u poslednjem 10-to godišnjem periodu, odnosno u poslednjoj godini analiziranog perioda ostvarena je proizvodnja koja je za samo 8 indeksnih poena veća od početne 1991. godine.

Otkup mleka sa manjim kolebanjima konstantno raste u periodu 1997 do 2009. godine. Tako je krajem 90-tih godina otkupljivano samo oko 20% proizvedenog mleka da bi u 2009. godini otkupljeno skoro 50% proizvedenih količina. To ukazuje i da se tržište prodaje mleka dosta promenilo, odnosno neposredna maloprodaja od strane proizvođača krajnjim kupcima se značajno smanjila (pijačna prodaja, neposredna kupovina domaćinstava od seljaka - proizvođača) i da je sada najveći deo potrošača orijentisan na kupovinu mleka i prerađevina od

mleka koje proizvode mlekare. Podaci o potrošnji mleka u industriji su malo kontradiktorni, jer se u nekim godinama značajno razlikuju od otkupljenih količina, posebno u 2009. godini u kojoj je prerađeno skoro 200 miliona litara više u odnosu na registrovan otkup.

Kretanje otkupnih cena sirovog kravljeg mleka u Srbiji u poslednjih deset godina dato je u tabeli 2. Otkupne cene su konstantno rasle u periodu 2000. do 2006. godine, da bi u 2007. godini došlo do velikog skoka u odnosu na prethodnu godinu. U naredne dve godine cene otkupa su značajno pale u odnosu na rekord koji je ostvaren u 2007. godini. Presudan uticaj na formiranje otkupnih cena mleka ima cena hrane za stoku u ovom slučaju posebno kukuruza kao osnovnog sastojka stočne hrane za krave. Naime, u 2007. godini cena kukuruza je u jednom trenutku dostigla nivo i od 20 dinara po kg., da bi u 2008. godini pala na nivo ispod 8 dinara po kg. Time se može donekle objasniti i nivo otkupnih cena mleka u 2007. godini.

Tabela 2: Prosečna otkupna cena svežeg kravljeg mleka u periodu 2000 -2009 godina.

Godina	din/lit	Euro centi/lit
2000	5,13	10,26
2001	10,95	18,42
2002	10,61	17,49
2003	10,85	16,68
2004	12,72	17,53
2005	14,21	17,16
2006	15,18	18,03
2007	35,33	44,17
2008	23,70	29,09
2009	22,00	23,85

Izvor: Proračun autora na bazi podataka RSZ i podataka Ministarstva poljoprivrede Republike Srbije.

Prosečna godišnja otkupna cena svežeg mleka iskazana u euro centima je izračunata na osnovu prosečnog godišnjeg kursa dinara prema euru. Iskaz cena u euro centima je *de facto* deformisan prećenjenim kursom dinara u odnosu na euro, posebno u 2007 i 2008. godini.

Autori ovog rada su 2009. godine obavili obimnije empirijsko istraživanje proizvodnje i prodaje sirovog kravljeg mleka u Srbiji na uzorku od 95 farmera i 18 mlekara, prerađivača na prostoru cele Srbije, bez KiM. Podaci iz istraživanja su obrađeni u statističkom SPSS programu. Za svrhe ovog rada izdajamo samo nekoliko rezultata.

U vezi sa tim da li bi menjali otkupljivača i zbog čega, 51% ispitanika nije želelo da da odgovor. Međutim, oko 33% ispitanika koji su dali odgovor, nezadovoljstvo niskom otkupnom cenom postavilo je kao bitan uzrok zbog kojeg bi menjali otkupljivača.

Tabela 3: Razlozi promene otkupljivača

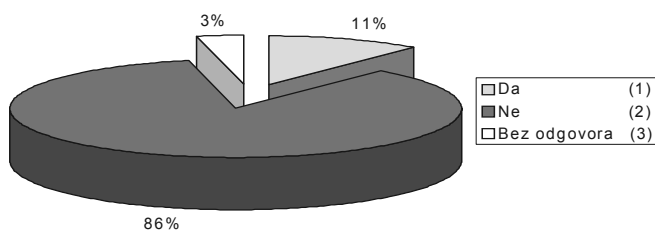
Razlog promene	Frekvencija	%
Niska otkupna cena (1)	31	32,6
Nesigurnost naplate (2)	15	15,8
Loš odnos otkupljivača (3)	4	4,2
Daljina isporuke (4)	0	0
Bez odgovora (5)	51	53,7

Međutim kod pitanja da li je zadovoljno sa otkupnom cenom mleka 78 ispitanika, ili oko 86% anketiranih je izrazilo nezadovoljstvo.

Tabela 4: Zadovoljstvo otkupnom cenom mleka

Zadovoljstvo otkupnom cenom mleka	Frekvencija	%
Da (1)	10	11,0%
Ne (2)	78	85,7%
Bez odgovora (3)	3	3,3%

Grafikon 2: Zadovoljstvo otkupnom cenom mleka

Tržište prerađene mleka

Pojednostavljena definicija za konkurentna tržišta pokazuje i da su to tržišta na kojima i na strani ponude i na strani tražnje učestvuje veliki broj samostalnih odvojenih subjekata koji na strani ponude ne mogu pojedinačno presudno da utiču na cenu i količinu roba ili usluga, a na strani tražnje ne mogu pojedinačno da utiču na formiranje cena datih roba ili usluga. Dakle, na konkurentnom tržištu cene i količine za svakog učesnika pojedinačno se pojavljuju kao date,

odnosno nezavisne od njihove pojedinačne volje. Monopolska struktura tržišta znači da na strani ponude, ili tražnje postoji mali broj, ili samo jedan učesnik koji svojim ponašanjem može da utiče i na količine i na cene određene robe, ili usluge. Oligopolska struktura i formiranje kartela podrazumeva takvo ponašanje na tržištu na strani ponude, ili tražnje kojim se više učesnika dogovaraju kako o količini roba, tako i o njihovim cenama. U cilju zaštite konkurencije Država svojom normativom i regulatornim telima utiče na regularnost ponašanja učesnika na tržištu.

Ko su akteri na tržištu prerade mleka u Srbiji? Prema detaljnijim podacima koje smo sakupili i obradili za 2006. godinu u Srbiji je poslovalo 207 mlekara³. Ubedljivo najveći prerađivač mleka bile su mlekare čiji je većinski vlasnik Danube Foods Group (Imlek, Novosadska i Subotička mlekara) sa preradom od oko 350 miliona litara mleka. Sve ostale mlekare su preradile 390 miliona od ukupno otkupljenih količina od 740 miliona litara. Ovo su podaci Ministarstva poljoprivrede i odnose se samo na premirani otkup mleka u analiziranoj godini (tabela 5.). Mlekare su svakako preradile i deo otkupa koji nije premiran, ali je te količine teško proceniti.

Tabela 5: *Proizvodnja, otkup i prerada kravljeg mleka 2006. godina*

	Količina (Mil. lit.)	% učešća u odnosu na proizvodnju	% učešća u odnosu na premiran otkup
Ukupna proizvodnja	1.587	100	
Ukupni premirani otkup	740	46,6%	100%
- Danube foods group B.V	350	22,1%	47,3%
- 18 drugih mlekara	239	15,1%	32,3%
- Ostalih 188 mlekara	151	9,5%	20,4%
Ukupno nepremirani otkup i pijačna prodaja	254	16,0%	
Naturalna potrošnja	593	37,4%	

Izvor: Statistički godišnjak RZS 2008. godina, Podaci o isplaćenim premijama za mleko Ministarstva za poljoprivredu.

Dati podaci ukazuju da je već 2006. godine izvršena značajna koncentracija na tržištu prerade mleka, jer su mlekare iz sastava DFG-a prerađivale 22% od ukupno proizvedenih količina, odnosno skoro polovinu (47%) od ukupno otkupljenih količina. Narednih 18 mlekara prerađivalo je prosečno 13 miliona litara godišnje, a sledećih 188 mlekara koje spadaju u kategoriju mini mlekara prerađivalo je prosečno samo oko 0,8 miliona litara godišnje.

³ Podaci Privredne komore Srbije

Prema tome, na tržištu prerade mleka u Srbiji postoji jedan mastodont koji prerađuje preko 350 miliona litara, prva sledeća mlekara prerađuje 7 puta manje (oko 50 miliona litara) i veći broj malih proizvođača, pri čemu je najveći broj njih orijentisan uglavnom na lokalno tržište. Izdvajanje jednog dominantnog prerađivača u sektoru finalne prerade zakonito vodi do monopolizacije, u ovom slučaju tržišta prerade mleka. Taj trend je još u 19 veku zapazio jedan od prvih teoretičara monopola, francuski ekonomista Cournot Antonie Augustin, koji uočava da: (Joseph Schumpeter, Povijest ekonomske analize, Tom 2, Informator Zagreb 1975, strana 817...”monopolista koji upravlja sa nekoliko preduzeća će držatri u radu samo one koje mogu proizvoditi najekonomičnije, dok će konkurentna preduzeća nastojati da im proizvode svi pogoni sve dok se njihovim radom može obezbediti bilo kakva dobit.”).

Upravo navedeni proces se događao u Srbiji u ovom sektoru industrije. Preduzeća koja poseduju značajniji tržišni položaj i opremu za proizvodnju kompletne palete proizvoda od mleka, su u poslednjih nekoliko godina zatvarali „periferne” kapacitete fokusirajući proizvodnju na proizvode koji donose najveći profit po jedinici proizvoda. Svakako da je to i jedan od uzroka opadajuće ponude mleka na tržištu Srbije u 2010. godini.

Postojanje dominantnog igrača na tržištu dovodi i do svojevrsne koncentracije i na tržištu otkupa mleka. Naime, najveći prerađivači se orijentišu na otkup od samo većih proizvođača sirovog mleka, jer im to bitno utiče na smanjivanje troškova nabavke sirovine. Tome na ruku ide i država koja je u 2009. i 2010. godini znatno umanjila premije i suzila prava na premije za mleko na koje imaju pravo samo proizvođači fizička lica koja isporučuju po kvartalu najmanje 2.500 litara i pravna lica koja u svom kapitalu imaju preko 90% državnog vlasništva. Prema popisu 2002. godine u Srbiji je registrovano 787 hiljada poljoprivrednih gazdinstava. Samo njih oko 250 hiljada su registrovana poljoprivredna domaćinstva (domaćinstva koja imaju bar jednog člana čije je isključivo zanimanje poljoprivreda). Međutim, prema dostupnim podacima za 2006. godinu, samo oko 63.000 dobavljača je saradivalo sa mlekarskom industrijom (tabela 6).

Tabela 6: Broj poljoprivrednih gazdinstava i drugih proizvođača koji prodaju sveže mleko DFG-u i drugim mlekarama

		% učešća
Ukupan broj proizvođača mleka	62.679	100
Danube Foods Group	18.956	30,2
- Imlek (Beograd, N.Sad, Zaječar, Zemun)	16.835	26,8
- Mlekara Subotica	2.121	3,4
Isporučioc i ostalim mlekarama	43.723	69,7

Izvor: Dokumentacija Imleka.

Iz prezentirane tabele se može zaključiti da od ukupno 62.679 proizvođača, svega 18.956 proizvođača ili 30,24% isporučuje mleko mlekarama iz sastava DFG-a, a 43.723 proizvođača, ili 69,76% isporučuje mleko drugim kupcima, odnosno mlekarama.

Prema podacima sa kojima raspolažemo za 2009 i prvu polovinu 2010 godineu, broj dobavljača, odnosno proizvođača koji isporučuju sirovo mleko mlekarama iz sastava DFG-a se sa 16,8 hiljada iz 2006. godine smanjio na oko 6 hiljada u 2009. godini, a taj broj se održava i u 2010. godini.

Dakle u periodu, koji četiri godine prethodi nestašicama, na tržištu primarne proizvodnje izrazita je prisutnost konkurencije malih i srednjih primarnih proizvođača kravljeg mleka. Na sektoru prerade izrazita je koncentracija, jer je jedna grupacija prerađivala skoro 50% od otkupljenih količina, dok su drugi prerađivači usitnjeni sa malim prerađivačkim kapacitetima.

Ključni učesnici na tržištu prerade sirovog mleka koji raspolažu sa opremom za proizvodnju svih proizvoda od mleka su smanjivali broj dobavljača pomerajući tržište nabavke prema proizvođačima sirovinske baze koji imaju veći broj grla i time smanjujući troškove nabavke sirovine. Ova tendencija u razvoju stočarstva u principu nije loša, jer se na tržištu sirovina pojavljuje sve veći broj uzgajivača stoke kojima to postaje osnovna profesija. Međutim, to nije praćeno sa ukupnim porastom broja grla i obima proizvodnje, jer na drugoj strani sitni proizvođači mleka brže propadaju i ukupan obim isporuke se smanjuje. Anketa koja je obavljena 2009. godine pokazuje na anketiranom uzorku sledeću strukturu broja grla (tabela 7).

Tabela 7: Struktura broja grla

Broj grla	Frekvencija	%
Manje od tri grla (1)	4	4,2
Od 3 do 5 grla (2)	12	12,6
Od 5 do 10 grla (3)	27	28,4
Od 10 do 20 grla (4)	18	18,9
Od 20 do 50 grla (5)	19	20,0
Od 50 do 100 grla (6)	10	10,5
Od 100 do 200 grla (7)	4	4,2
Preko 200 grla (8)	1	1,1

U analiziranom uzorku najzastupljeniji su proizvođači sirovog mleka koji poseduju do 10 grla, koji učestvuju sa 45,2%, a koji su usled smanjivanja otkupnih cena i racionalizacije troškova nabavke od strane otkupljivača praktično sve više isključeni sa tržišta otkupa sirovog mleka.

Najveći broj anketiranih primarnih proizvođača, odnosno oko 72% proizvodi preko 30 hiljada litara godišnje (tabela 8.).

Tabela 8: Godišnja proizvodnja mleka

Količine	Frekvencija	%
Do 3. 000 litara (1)	0	0
Od 3.001 do 5.000 litara (2)	1	1,1
Od 5.001 do 10.000 litara (3)	8	8,4
Od 10.001 do 20.000 litara (4)	8	8,4
Od 20.001 do 30.000 litara (5)	9	9,5
Preko 30.000 litara (6)	68	71,6

Jedan od najvećih prerađivača sirovog mleka Imlek u 2009 godini preko 58 miliona litara sirovine dobijao je od farmi u vlasništvu PKB-a, 9. miliona od farme iz Bečeja i oko 8. miliona sa farme iz Dobanovaca. Ostali otkup potiče od individualanih poljoprivrednih proizvođača koji imaju do 100 grla krava za mužu.

Greške u ekonomskoj politici države

Dobar indikator loše vođene ekonomske politike u ovoj oblasti u Srbiji poslednjih godina je donošenje vladine Uredbe o proizvodnji i prometu mleka⁴. Suočena sa nestašicama prerađenog, pasterizovanog - svežeg i sterilizovanog – homogenizovanog mleka, država je u cilju otklanjanja tržišne neravnoteže, posegla za administrativnim merama regulisanja tržišta. Vlada u ovoj fazi nije mogla da „naredi“ seljacima da povećaju broj grla, ili kravama da daju više mleka, niti je mogla da obaveže individualne proizvođače da obavezno daju u otkup sve količine proizvedenog mleka. Vlada je obavezala preduzeća, prerađivače sirovog mleka da „...obavezni su da proizvedu i stave u promet termički obrađeno mleko (pasterizovano i sterilizovano) u količini koja se proizvede od najmanje 40% dnevne prerade sirovog mleka, a od te proizvedene količine termički obrađenog mleka najmanje 50% pasterizovano mleko...“ Administrativna regulativa je doduše vremenski ograničena da traje do kraja 2010. godine. Predviđene kazne za nepoštovanje Uredbe su novčane i moguća zabrana obavljanja delatnosti za pravno lice. Iz napred citiranog administrativnog uređenja tržišta, može se implicitno zaključiti sledeće. Prerađivači sirovog mleka koji imaju tehnološke kapacitete za preradu mleka su svoju proizvodnju usmerili na proizvodnu strukturu finalnih proizvoda koja donosi veće profite po jedinici proizvoda, smanjujući proizvodnju pasterizovanog i sterilizovanog mleka. Istovremeno smanjivali su cene i količine nabavke inputa – sirovog mleka. Ovakvo tržišno ponašanje prerađivača

⁴ Uredba o proizvodnji i prometu mleka, Sl.Glasnik RS, br.70/2010 od 10 septembra 2010. godine

Vlada ispravlja administrativnim merama, propisujući količine i strukturu proizvodnih outputa. Sama mera ne rešava ključni problem, a to je smanjenje količine proizvedenog inputa, odnosno smanjenje proizvodnje sirovog mleka. Inače u sektoru proizvodnje sirovog mleka u Srbiji vlada izrazita konkurencija.

Koje su mere ekonomske politike države najviše uticale na sadašnje stanje na tržištu mleka? Vlada Srbije je u poslednjih 5-10 godina očigledno vodila pogrešnu ekonomsku politiku u ovom sektoru. Osnovna zabluda u vođenju ekonomske politike u ovoj oblasti je ta što se pošlo od pretpostavke da će privatizacija industrije prerade mleka u Srbiji dovesti do tržišne konkurencije, a samim tim i do tržišne ravnoteže i izjednačavanja ponude i tražnje. Nasuprot očekivanjima privatizacija je dovela do slabljenja konkurencije, jer je zbog loše sprovedenih privatizacija u krizu upalo nekoliko velikih mlekara kao što su mlekare u Kragujevcu, Nišu, Užicu i Pančevu, a što je dovelo do prekomernog jačanja tržišne pozicije grupacije mlekara koje su se našle u vlasništvu stranog investicionog fonda – Salforda.

Drugi pogrešan aspekt ekonomske politike u ovom sektoru se nalazi u ignorisanju proizvodne strukture sirovinske baze u Srbiji. Naime, ignorisana je činjenica da veći deo proizvodnje svežeg mleka u Srbiji potiče sa malih poljoprivrednih poseda. Politika subvencioniranja proizvođača se menjala tako da je u periodu od 2005. do 2009. godine permanentno smanjivan iznos premija koje država plaća po litru proizvedenog svežeg kravljeg mleka.

Tako su premije za mlreko u periodu od 2005. godine do 2008 godine opale sa 4,5 dinara za proizvodnju na brdsko-planinskom području na 2,40 dinara, a za proizvodnju u ravničarskom području sa 3,8 na 1,4 dinara po litru (Tabela 9).

Tabela 9: Premija za otkup mleka u Srbiji u periodu 2005-2009 g.(din za lit.)

	2005	2006	2007	2008	2009
Brdsko planinsko područje	4,5	4,0	3,0	2,40	
Ravničarsko područje	3,8	3,0	2,0	1,40	
Za mleko E klase					2,0
Za mleko I klase					1,0

Izvor podataka: Odgovarajuće uredbe Vlade RS, kao i podaci Ministarstva poljoprivrede.

U 2009. godini, a što se nastavilo i u 2010 godini, premije su samo simbolične (u 2005. godini premije su učestvovala u ceni litra svežeg mleka oko 28%, a u 2009. godini samo oko 7%), jer se subvencionira isključivo proizvodnje mleka E – ekstra klase i I – prve klase, kao i proizvedenog i isporučenog mleka kvartalno u količini ne manjoj od 2.500 litara po proizvođaču mleka. To

zapravo znači da se subvencijama obuhvataju samo oni individualni proizvođači koji isporuče na godišnjem nivou ne manje od 10.000 litara mleka. Na taj način su diskriminirani svi mali proizvođači koji poseduju manje od 5 grla krava za mužu, jer je prosek proizvodnje po grlu u Srbiji na malim gazdinstvima čak nešto niži od 2.000 litara mleka po muznoj kravi. Navedena politika je, uz već dugoročno smanjivanje populacije u selima i smanjivanje broja grla, dovela i do dosta velikog pada proizvodnje mleka u poslednjoj godini analiziranog perioda.

Zaključak

Očekivanja kreatora ekonomske politike u oblasti poljoprivrede da će potpuna liberalizacija tržišta proizvodnje i prerade mleka sama po sebi uspostaviti optimalnu i društveno prihvatljivu ravnotežu na sektoru primarne proizvodnje i industrijske prerade sirovog kravljeg mleka su se pokazala kao potpuno pogrešna. Desilo se upravo suprotno. Nejakim učesnik na tržištu, sektor primarne proizvodnje mleka, je izrazito disperziran, jer u ponudi učestvuje veliki broj sitnih proizvođača i on je na smanjivanje cena otkupa i premija za mleko reagovao na jedini mogući način smanjivanjem, ili napuštanjem proizvodnje mleka. Sektor industrijske prerade mleka je značajno koncentrisan i može da nameće uslove otkupa sektoru primarne proizvodnje. Naime, samo mali broj velikih kompanija u oblasti prerade poseduje trgovinski trade mark i svu opremu za preradu mleka u pasterizovanom i sterilizovanom obliku, kao i opremu za proizvodnju široke palete sireva i mlečnih napitaka u različitim oblicima pakovanja. Veći deo manjih kompanija su slabo pozicionirane na tržištu i poseduje opremu za proizvodnju samo nekoliko finalnih proizvoda (najčešće pasterizovanog mleka, jogurta i kiselog mleka i nekoliko vrsta sireva). Ekonomska politika koja je primenjivana u ovom sektoru u poslednjih pet godina uticala je na to da dođe do smanjenja proizvodnih resursa kako u primarnoj proizvodnji, tako i u preradi mleka. Osim toga, država uopšte nije u stanju da „ispegla” nagle skokove ili pad cena sirovina za ishranu stoke intervencijom iz robnih rezervi, što je dovelo i do velikih kolebanja u ceni koštanja proizvodnje sirovog mleka. U ovom slučaju najpre strada najranjiviji segment proizvodnje, a to si sitni proizvođači mleka, kako na strani primarne proizvodnje, tako i na strani prerade mleka. Tržišni poremećaji u ovom sektoru zbog dugih ciklusa proizvodnog prilagođavanja uspostavljaju novu ravnotežu najbrže tako što uravnoteže ponudu i tražnju na nižem nivou proizvodnje uz povećanje cena proizvoda čija nestašica se ispoljila. Nedostajuća ponuda mleka može se nadomestiti i uvozom sa svim dugoročnim negativnim posledicama na platni bilans zemlje i smanjenje korišćenja i razvoj sopstvenih proizvodnih resursa. Osnovne preporuke autora ovog rada, a u cilju dugoročnog rešavanja problema nestašice mleka, za koji se mislilo da je otišao u zaborav 90-tih godina i da se više ne može ponoviti, su:

- povećanje premija za mleko, koje bi morale u ovom trenutku da iznose najmanje 5 do 7 dinara da bi bile realno samo na nivou 2005. godine,
- blagovremene intervencije države iz robnih rezervi na tržištu u cilju suzbijanja prevelikih kolebanja u ceni sirovina za ishranu stoke,
- formiranje robnih rezervi mleka u prahu i maslaca u cilju rešavanja problema viškova proizvedenog mleka,
- efikasnije suzbijanje monopolskog ponašanja aktera na tržištu otkupa i finalnog plasmana mleka,
- suzbijanje monopolskog ponašanja velikih trgovaca koji dugim rokovima plaćanja finansijski teško opterećuju domaću proizvodnju, te time i industrijsku preradu mleka,
- podsticanje ulaganja u porodične farme, posebno u delu izgradnje objekata, nabavke visokomlečnih grla i ukрупnjavanja poljoprivrednih poseda,
- donošenje posebnih mera za podsticanje korišćenja poljoprivrednih resursa (livada i pašnjaka) u napuštenim brdsko-planinskim područjima,
- posebna kategorizacija mleka koje se proizvodi ishranom stoke samo na ispašama u brdsko-planinskim područjima (pandam alpsko mleko),
- razvoj palete proizvoda (posebno sireva) koji bi predstavljali specifične brendove Srbije u oblasti prerade mleka.

Literatura

1. Joseph Schumpeter, Povijest ekonomske analize, Tom 1 i 2, Informator Zagreb 1975.
2. Sopstvena empirijska istraživanja primarne poljoprivredne proizvodnje i prerade mleka na uzorku od 18 mlekaru i 95 farmera u Srbiji.
3. Statistički godišnjak Srbije, RZS 1991 do 2009. godina,
4. Uredbe Vlade Republike Srbije o premijama za mleko u periodu 2005 -2009 godina, odgovarajući Sl. Glasnici RS, i br.70/2010,
5. www.minpolj.gov.rs

MARKET STRUCTURE AND MILK SHORTAGE IN SERBIA

Božo Drašković, Ivan Stošić, Zoran Rajković

Abstract: *The identification of the key reasons that coursed the milk shortage on Serbian market in the second half of 2010 is the basic objective of this paper. During the transition period, which is in Serbia going on for more then 20 years, the process of milk processing producers privatization has been completed. The raw milk production sector is mostly private, and the majority of*

social owned farms have been privatized, with the exception of some farms (such as PKB) that are now state owned. The milk market in Serbia is characterized by highly competitive sector of prime production and highly concentrated sector of industrial processing, mainly due to the dominant position of a single milk processor (dairy owned by investment fond Salford). The milk production state policy subversion, as well as the current state measures, that have been taken to prevent the milk shortage, has been analyzed in this paper. The main conclusion of the paper is that Serbian milk processing sector has become highly concentrated and imposes conditions in milk deliverance. Furthermore, the government has inconsistent milk production subversion policy and the policy of securing the safe and sound the competitive conditions (reduce the premiums on milk production, non intervention in situation of higher or lesser milk or cattle feed production and not active enough in antimonopoly interventions).

Key words: *fresh milk, competition, supply and demand elasticity, monopoly, market imbalance, price rise.*